

American Schools and Educational Policies during the Pahlavi I Era (1925-1941)

Nooralddin Nemati ¹, Ali Shahbani Nasri ²

1. Corresponding Author, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Tehran, Tehran, Iran. Email: n.nemati@ut.ac.ir

2. Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Tehran, Iran. Email: alishahbani.1996@gmail.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article Article History: Received: 16, November, 2024 In Revised Form: 30, November, 2024 Accepted: 31, Decembe., 2024 Published Onlin: 10, March, 2025 Keywords: Iran, American Missionary Schools, Reza Shah, Educational System, Ministry of Education, Supreme Council of Education.	One of the actions of American Christian missionaries in Iran during the Qajar period was the establishment of schools with a new educational style in various parts of the country. Until the Pahlavi era, the activities of these schools were somewhat aligned with or cooperated with the government. However, with the rise of Reza Shah and the government's increased efforts to oversee and unify the educational system across Iran, the government gradually expanded its supervision and control over these schools. Various laws were enacted and implemented that gradually tightened the space for these schools. Schools that did not accept the new regulations were easily closed down. However, these measures alone did not seem sufficient to ensure that American schools operated within the framework of the new laws. The present research aims to answer the question, through archival documents and a descriptive-analytical approach, of how the changes in the educational system during the early Pahlavi period affected the activities of American missionary schools. This study argues that despite some resistance, most American missionary schools tried to adapt to the new order to avoid serious problems with their operations. Although, in the final years of the first Pahlavi era, they were forced to end their activities by selling all their property to the government, due to the centralized educational policies of the Ministry of Culture. It appears that the government's supervision of American missionary schools was less influenced by the fluctuations of political relations. In fact, this research seeks to answer the hypothesis that the Ministry of Education/Culture, by formulating and implementing centralized educational programs, restricted and ultimately dismantled the activities of American missionary schools in line with the nation-state strategy.

Cite this The Author (s): Nemati, N., Shahbani Nasri, A., (2024-2025) American Schools and Educational Policies during the Pahlavi I Era (1925-1941), Historical Sciences Studies, Vol.16, No 2, Serial No.38 – Autumn & Winter.(315-344).

DOI: [10.22059/jhss.2024.385450.473752](https://doi.org/10.22059/jhss.2024.385450.473752)

© The Author(s): Nemati, N., Shahbani Nasri, A., Publisher: Unversity of Tehran

1. Introduction

American schools were likely the most significant legacy of the American missionary presence in Iran. These schools were among the first modern educational institutions in the country. They gradually spread to various regions and remained under their founders' control until the third decade of the 20th century. During the Qajar era, the activities of these schools were generally in cooperation or alignment with the government. The rise of Reza Shah marked a notable shift in the prevailing circumstances. The existence of these schools conflicted with Reza Shah's educational reforms and government policies aimed at transforming Iran's educational system. As the government intensified efforts to exert control and establish uniformity in the educational system throughout Iran, it gradually increased its oversight of foreign schools, including American schools. Several laws were enacted and enforced that gradually limited the activities of these institutions. Schools that did not comply with the new regulations were quickly shut down. As the reforms progressed, foreign educational institutions encountered escalating limitations, ultimately rendering their continued operation in Iran unfeasible.

Specifically, five distinct phases can be identified in which laws were enacted and enforced, each playing a role in the decline of foreign schools, including American schools, in Iran. The first phase began in the early 1920s, shortly after the establishment of the Supreme Council of Education. The Ministry of Education, following the Educational Constitution Law of November 1911, tightened its regulations on the licensing of unofficial schools. It made the issuance of licenses for these schools dependent on full compliance with the Ministry's regulations, some of which were unacceptable to American schools.

The second phase started a few months after Mohammad Tadayyon was appointed Minister of Education. In May and June 1927, two decrees were issued requiring all foreign schools to follow the Ministry's curriculum at every educational level. Final exams for foreign schools were placed under the Ministry's supervision. Any form of antireligion or anti-government propaganda in schools was banned. Teaching Persian at the elementary level became mandatory for all students, and Islamic religious studies for Muslim students were made obligatory while teaching non-Islamic religious texts to Muslim students was prohibited. Several American schools found it impossible to implement, especially these two latter directives, and resisted. The Ministry of Education responded by shutting down non-compliant schools. The American boys' and girls' schools in Hamedan and Malayer were closed, and reopening the Hamadan schools involved significant practical challenges. The Adventist school in Tabriz nearly faced the same fate as the schools in Hamedan and Malayer. Concerns about the activities of American schools in Iran and their potential negative impact had gradually increased.

In the next phase, toward the end of Yahya Qaragozlou's tenure as Minister of Education in 1932, the government prohibited Iranian nationals from enrolling in foreign kindergartens and elementary schools. Foreign schools were restricted to providing services to Iranians only at the secondary level. Following this decision, many American cultural institutions in Iran were shut down. A year later, due to security concerns, the government decided to end the presence of Americans in Urmia, which had been the main centre of American missionaries in Iran. The apparent reason for this decision was the government's intention to exert greater control over the ethnic groups and religious minorities in the northwestern regions of the country. The presence of any foreign group, including American centres, was viewed as a barrier to this oversight. Therefore, the government bought all the American schools and other centres in the area, marking the end of 98 years of American missionary presence in Urmia. During this phase, there was no serious reaction from the American missionaries.

In the winter of 1935, all foreign schools were required to adopt Persian names. The closure of the Iranian Embassy in the United States and the decline in political relations between the two countries in the spring of 1936 did not significantly affect the operations of American schools in Iran. Around this time, the government decided to terminate the operations of the American Lutheran Church's mission, which had been active among the Kurds in Mahabad for a short period. This decision appears to have been influenced by similar sensitivities that had prompted the withdrawal of foreign presence in Urmia three years earlier, rather than being directly related to political relations between the two countries.

Finally, in the summer of 1939, Reza Shah decided to end the activities of foreign schools in Iran. Interestingly, this decision coincided with Reza Shah's increased inclination toward closer ties with the United States. Hence, it is clear that the decision was unrelated to the diplomatic relations between the two countries. Furthermore, it was intended that all foreign schools, not just American ones, would be purchased. The government allowed foreign schools to continue operating until June 1940, and negotiations began to buy the schools from their owners. All the assets of American missionaries were appraised and purchased for \$1,200,000 in four instalments, the final payment of which was completed by December 1943. Thus, after 106 years, the activities of American missionaries in Iran were temporarily suspended. Subsequently, the majority of foreign schools continued their operations within a restructured framework that was entirely governed by the Ministry of Culture.

مدارس آمریکایی و سیاست‌های آموزشی در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ ه.ش)

نورالدین نعمتی^۱، علی شهبانی نصری^۲

n.nemati@ut.ac.ir

alishahbani.1996@gmail.com

۱. نویسنده مسئول گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:

۲. گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی - پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰	از اقدامات میسیونرهای مسیحی آمریکایی در ایران دوره قاجار، ایجاد مدرسی با سبک آموزشی جدید در نقاط مختلف ایران بود. تا پیش از دوره پهلوی، فعالیت این مدارس کمابیش با سازش یا همکاری حکومت همراه بود؛ اما با روی کار آمدن رضاشاه و تلاش بیشتر حکومت برای نظارت و ایجاد یکپارچگی در نظام آموزشی در سراسر ایران، حکومت آرام آرام نظارت خود را بر مدارس خارجی و از جمله این مدارس بیشتر کرد. قوانین مختلفی تصویب و اجرا شد که به تدریج عرصه را بر مدارس آمریکایی تنگ کرد. به فعالیت مدرسی که قوانین این نظم جدید را نمی‌پذیرفتند به آسانی خاتمه داده می‌شد؛ اما این اقدامات نیز برای اطمینان از فعالیت مدارس آمریکایی در چارچوب قوانین جدید کافی به نظر نمی‌رسید. پژوهش حاضر تلاش دارد به کمک اسناد نویافته مراکز آرشیوی و به شیوه توصیفی تحلیلی به این پرسش پاسخ دهد که تحولات نظام آموزشی در دوره پهلوی اول چگونه بر فعالیت‌های مدارس میسیونری آمریکایی تأثیر گذاشت؟ این پژوهش مدعی است که علیرغم برخی مقاومت‌ها بیشتر مدارس میسیونری آمریکایی تلاش کردند خود را با نظم جدید وفق دهند تا فعالیت آنان با مشکل جدی مواجه نشود. گرچه در نهایت در سال‌های پایانی حکومت پهلوی اول بر اساس برنامه‌های متمرکز وزارت فرهنگ ناچار شدند با فروش کلیه اموال خود به دولت، به فعالیت‌شان خاتمه دهند. به نظر می‌رسد نظارت دولت بر مدارس میسیونری آمریکایی کمتر تابعی از فراز و فرود رابطه سیاسی بوده است. در واقع این پژوهش در پی اثبات این فرضیه است که وزارت معارف/فرهنگ با تدوین و اجرای برنامه متمرکز آموزشی در جهت تقویت راهبرد دولت-ملت، فعالیت مدارس میسیونری آمریکایی را محدود کرد و سپس به فعالیت آنها خاتمه داد.

واژه‌های کلیدی: مدارس
میسیونری آمریکایی، پهلوی اول، نظام
آموزشی، وزارت معارف، شورای عالی
معارف.

استناد: نعمتی، نورالدین، شهبانی نصری، علی، (۱۴۰۳) مدارس آمریکایی و سیاست‌های آموزشی در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ ه.ش)، پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان، شماره پیاپی ۳۸ (۳۴۴-۳۱۵).

DOI: 10.22059/jhss.2024.385450.473752

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

<https://doi.org/10.22059/jhss.2024.385450.473752>

۱. مقدمه

دوره پهلوی اول، نقطه عطفی در تاریخ آموزش و پرورش ایران محسوب می‌شود. رشد بسیار سریع تعداد مدارس و دانش‌آموزان در این دوره موضوع پژوهش‌های بسیاری بوده است. نخستین دانشگاه به معنای مدرن در کشور یعنی دانشگاه تهران و نخستین نهاد آموزشی رسمی باسواد کردن بزرگسالان یعنی سازمان تعلیمات اکابر نیز در این دوره تأسیس شد. ذکر تمامی تغییر و تحولات گسترده در نظام آموزشی ایران در دوره پهلوی اول موضوع این پژوهش نیست. آنچه به پژوهش حاضر مربوط است توجه به این نکته است که در این سال‌ها حکومت به تدریج نظارت خود را بر کلیه نهادهای آموزشی در ایران برقرار کرد به طوری که پیش از شهریور ۱۳۲۰، عملاً کلیه مدارس در ایران دولتی شده و در همه جوانب، اعم از امور مدیریتی و آموزشی و فوق برنامه، به دستورالعمل‌های وزارت فرهنگ محدود شدند.

قوانین و محدودیت‌های اعمال‌شده از سوی حکومت، شامل کلیه مدارس خارجی در ایران نیز می‌شد. عمده این مدارس در دوره قاجار برپا شده بودند. بنیان‌گذاران آنها عمدتاً مبلغان (میسوین‌های) مسیحی بودند که برای نشر و گسترش باورها و ارزش‌های خود به ایران آمده و با توجه به شرایط و حساسیت‌های حاکم بر جامعه‌ای مسلمان، بیشتر فعالیت خود را در میان اقلیت‌های دینی ایران متمرکز کرده بودند؛ اما به تدریج، از میان جامعه مسلمان نیز شاگردانی جذب کردند. بسیاری از این مدارس پس از مدتی به دلایل مختلف مانند عدم حمایت کافی از سوی حکومت یا پشتیبانان مالی آنها یا جنگ اول جهانی بسته‌شده یا از بین رفتند؛ اما در آغاز سلطنت پهلوی هنوز مدارس خارجی متعددی در گوشه و کنار ایران فعالیت داشتند و چشم‌انداز پیش روی آنان ناامیدکننده به نظر نمی‌رسید. از جمله این محیط‌های آموزشی، مدارس بودند که هیئت‌های پرسبتری آمریکایی در ایران گشوده بودند و برخی از آنان مانند کالج آمریکایی (دبیرستان البرز کنونی) در میان طالبان دانش شهرت و مقبولیتی داشتند. به زودی و با روی کار آمدن حکومت جدید، مدارس آمریکایی در کنار دیگر مدارس خارجی تحت انواع محدودیت‌ها قرار گرفتند تا اینکه در پایان دوره پهلوی اول، دیگر هیچ مدرسه آمریکایی در ایران فعالیت نمی‌کرد.

۲. پیشینه پژوهش

گرچه موضوع تحول نظام آموزشی در ایران عصر پهلوی اول همواره مورد توجه پژوهشگران تاریخ بوده است اما عمده پژوهش‌های این حوزه در زبان فارسی تنها جسته گریخته به مشکلات و چالش‌های مدارس خارجی در ایران پرداخته‌اند. یک نمونه کتاب

آموزش و پرورش اقلیت‌های دینی از مشروطه تا پایان حکومت پهلوی اول^(۱) نوشته آمنه شاهرمدی است که با توجه به نقش مؤثر مدارس خارجی در آموزش اقلیت‌های دینی در ایران، به مشکلات برخی مدارس خارجی اشاره می‌کند. این اثر گرچه مفصل است، اما به ضرورت موضوع تنها بر مدارس فعال در میان سه اقلیت ارمنی، زرتشتی و یهودی تمرکز دارد و از آنجا که بیشتر خدمات مدارس آمریکایی در این دوره به مسیحیان ایران اختصاص داشت، کتاب مطلب خاصی درباره مدارس آمریکایی در بر ندارد. کتاب اسنادی از مدارس ایرانی در خارج و مدارس خارجی در ایران (۱۳۰۱-۱۳۱۷ ش)^(۲) که به همت مرکز اسناد ریاست‌جمهوری تهیه شده، اسنادی مربوط به مدارس آمریکایی در ایران را نیز شامل می‌شود اما فاقد هر گونه توضیح و تحلیل است و در آن تنها به در اختیار گذاشتن متن اسناد اکتفا شده است؛ اما سه اثر در زبان انگلیسی بخشی از خلأ پژوهشی موجود در این حوزه را پر کرده است. کتاب منافع و سیاست‌های آمریکا در خاورمیانه، ۱۹۰۰-۱۹۳۹^(۳) از جان دی نوو^۱ تاریخ‌نگار آمریکایی متخصص در تاریخ روابط آمریکا و خاورمیانه به بررسی فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آمریکا در خاورمیانه در چهار دهه نخست قرن بیستم پرداخته و به مقابله روزافزون حکومت رضاشاه با مدارس آمریکایی نیز اشاره کرده است. پژوهش دی نوو در این زمینه بر حجم گسترده‌ای از اسناد دیپلماتیک وزارت خارجه و سنا و کنگره آمریکا و آثار و خاطرات مبلغان مذهبی آمریکایی در ایران متکی است که به فهم خواننده از موضوع مورد نظر کمک می‌کند اما از هیچ متن یا سند فارسی در این پژوهش استفاده نشده است. اثر دیگر پژوهش متیو مارک دیویس^۲ آمریکایی با نام مسیحی کردن شرق: میسیونرهای آمریکایی در ایران، ۱۸۹۰-۱۹۴۰^(۳) در واقع تز دکترای نویسنده آن در دانشگاه ایالتی اوهایو بوده است. دیویس در پژوهش خود بر فعالیت مبلغان مذهبی آمریکایی در ایران در یک دوره ۵۰ ساله تمرکز کرده است. گرچه دیویس در این اثر از منابع فارسی نیز بهره برده، اما تنها متن فارسی استفاده شده کتابچه «روش دکتر جردن» از شکرالله ناصر است. پژوهش مایکل زیرینسکی^۳ با نام پس آنچه از قیصر است به قیصر بدهید: آموزگاران پرسبیتی آمریکایی و رضاشاه^(۵) به طور مشخص بر رابطه میان مبلغان مذهبی آمریکایی در ایران با حکومت رضاشاه تمرکز دارد. بحث زیرینسکی در این اثر گرچه بدیع است، اما باز هم از ایراد دو اثر پیشین یعنی عدم استفاده از اسناد آرشیوی فارسی رنج می‌برد. یک اهمیت پژوهش حاضر در استفاده از

1. John A. DeNovo

2. Matthew Mark Davis

3. Michael P. Zirinsky

اسنادی است که پیش از این منتشر نشده و مورد توجه قرار نگرفته بودند. این اهمیت وقتی دوچندان می‌شود که در نظر بگیریم پژوهش‌های فوق‌الذکر به دلیل عدم استفاده از اسناد آرشیوی فارسی گاه به اشتباه افتاده‌اند. هدف پژوهش حاضر این است که به کمک اسناد آرشیوی داخلی نشان دهد که مدارس آمریکایی در ایران چگونه از تغییر و تحولات سریع و گسترده نظام آموزشی در دوره پهلوی اول تأثیر می‌پذیرفتند و یا در برابر آن واکنش نشان می‌دادند. همچنین تلاش شده است که با بازخوانی مختصری از تاریخ روابط سیاسی میان ایران و ایالات متحده آمریکا، دریابیم که آیا سیاست‌ها و محدودیت‌های اعمال‌شده از سوی حکومت بر مدارس آمریکایی را می‌توان تابع یا نتیجه روابط میان دو کشور دید یا باید آن را تنها در بستر تحولات نظام آموزشی فهمید.

۳. فعالیت مدارس آمریکایی در ایران

تاریخ برپایی نخستین مدرسه آمریکایی در ایران به سال ۱۲۵۱ ه.ق. بازمی‌گردد. در این سال جاستین پرکینز^۱ مبلغ مذهبی آمریکایی، مدرسه کوچکی را با هدف آموزش کودکان نستوری در ارومیه گشود. این مدرسه را نخستین مرکز مدنی جدید و مدرسه به سبک جدید در ایران خوانده‌اند (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۵۱۲-۵۱۳). در همین اوان، چند مدرسه کوچک دیگر نیز در روستاهای اطراف ارومیه گشوده شد. ده سال بعد مدرسه ارومیه به منطقه سیر در اطراف شهر منتقل و تبدیل به مدرسه شبانه‌روزی گردید. در ۱۲۵۵ ه.ق. پرکینز با اشاره محمدشاه قاجار، مدرسه‌ای برای مسلمانان نیز برپا کرد. در این مدرسه به جای دروس مسیحی، فقه اسلامی تدریس می‌شد و نخستین مدرسه آمریکایی است که به مسلمانان خدمتی ارائه می‌کرد (ناطق، ۱۳۶۸: ۱۸۵-۱۸۷). نخستین مدرسه دخترانه ایران به همت همین گروه پرکینز در ۱۲۵۳ ه.ق. در ارومیه گشوده شد. پس از یک سال کار مدرسه معلق گردید اما ۴ سال پس از آن مدرسه دخترانه دیگری توسط همین گروه آغاز به کار کرد. تا ۱۲۵۹ ه.ق. آمریکایی‌ها در ۴۴ روستای منطقه مدرسه داشتند (همان: ۱۸۶). بدین ترتیب مبلغان با تدریس باورها و ارزش‌های خود در میان اقلیت مسیحی ساکن شمال غرب ایران، آنان را به گرویدن به کلیسای پروتستان تشویق می‌کردند.

در ۱۲۸۷ ه.ق. هیئت آمریکایی مدرسه‌ای در همدان برای یهودیان برپا کردند. از این تاریخ به بعد به تدریج مدارس دیگری در شهرهای مناطق مختلف ایران گشوده شد. سه سال بعد از برپایی مدرسه همدان، مبلغان آمریکایی با خرید زمینی در لاله‌زار تهران، سنگ بنای مدرسه‌ای را گذاشتند که بعدها به کالج آمریکایی و دبیرستان البرز معروف شد و

مهم‌ترین نهاد آموزشی این مبلغان در ایران به شمار می‌آید. یک سال بعد نیز نخستین مدرسه دخترانه تهران را گشودند. در سال‌های آتی چندین مدرسه آمریکایی در تبریز، همدان، رشت و کرمانشاه برپا شد. تا سال ۱۳۱۳ ق. ه. تنها در ناحیه ارومیه ۱۱۷ مدرسه آمریکایی دایر بود که ۲۴۱۰ دانش‌آموز داشت (Zirinsky, 1993: A Panacea for ...: 123).

وقوع جنگ اول جهانی و پیامدهای آن در ایران، روند رشد و گسترش مدارس آمریکایی در ایران را معکوس کرد. عمده مدارس آمریکایی شمال غرب ایران در پی حمله ارتش عثمانی و دیگر خشونت‌ها و فجایع دیگری که در آن خطه رخ داد، از بین رفتند. در سال ۱۳۰۴ ش. تنها ۱۳ مدرسه آمریکایی در شهرهای تهران، ارومیه، رشت، تبریز و همدان باقی مانده بود (Ibid: 123). البته مبلغان آمریکایی که همواره ارومیه را پایگاه اصلی خود می‌دانستند، تلاش کردند پس از جنگ، شبکه آموزشی خود را دوباره در شمال غرب ایجاد کنند؛ اما موانع و مشکلات جدیدی همین مدارس فعلی باقیمانده را تهدید می‌کرد.

۴. وزارت معارف و شورای عالی معارف به عنوان مرجع تصمیم‌گیری

گرچه پیش از انقلاب مشروطه نیز نهاد حکومتی مسئول در امر آموزش و فرهنگ و هنر یعنی وزارت علوم — که بعدها به وزارت علوم و معارف و سپس به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه تغییر نام داد — وجود داشت، اما پس از آن بود که دولت رسماً با تصویب قانون اساسی معارف و ایجاد شورای عالی معارف در سال‌های ۱۲۹۰ و ۱۳۰۰ ش. مسئولیت وضع و اجرای قوانینی جهت دخالت در امر آموزش و پرورش را بر عهده گرفت (شجیعی، ۱۳۸۳: ۳۴۲). در قانون اساسی معارف، مدارس به دو نوع رسمی و غیر رسمی تقسیم شده بودند. مدارس رسمی مدرسی بود که خود دولت برپا می‌کرد و مدارس غیر رسمی مدرسی بود که بانی ویژه‌ای داشت. کلیه مدارس غیر رسمی برای ادامه فعالیت می‌بایست از دولت مجوز دریافت می‌کردند. در ماده ۱۰ این قانون، شروطی برای برپایی مدرسه در نظر گرفته شده بود که بانیان آن باید این شرط‌ها را رعایت می‌کردند. بر طبق ماده ۱۲، مفتشین دولتی حق ورود و تفتیش کلیه مدارس رسمی و غیر رسمی را داشتند (مصوبات مجلس شورا، دوره اول، قانون اساسی معارف، ج اول، مصوب ۱۲۹۰/۸/۹). شورای عالی معارف نیز هیئتی ۱۰ نفره در وزارت معارف بود که با هدف «توسعه دوائر علوم و اشاعه معارف و فنون و رفع نقایص تحصیلات علمی و فنی» تشکیل شده بود و ریاست آن را خود وزیر معارف بر عهده داشت. در ماده ۱۲ قانون شورای عالی معارف، از وظایف این شورا سخن رفته بود از جمله اهتمام در ترویج خط و زبان و ادبیات فارسی و عربی، تهیه دستور تفتیش اوضاع معارف و مدارس و امتحان شاگردان و تطبیق تألیفات مخصوصه به مدارس با دستورات رسمی و رد و قبول آنها (مصوبات مجلس شورا، دوره سوم، قانون شورای عالی معارف، ج ۱،

مصوب ۱۳۰۰/۱۲/۲۰). در واقع قانون شورای عالی معارف، وظایف وزارت معارف را بیشتر و دقیق‌تر تعریف کرد و اختیارات وزارتخانه را افزایش داد. این قانون در ۲۰ اسفند ۱۳۰۰ ش. در مجلس تصویب شد. نه در قانون معارف و نه در قانون شورای عالی معارف به مدارس خارجی به طور ویژه اشاره نشده بود اما در عمل تمامی مواد دو قانون شامل آنان نیز می‌شد. بدین ترتیب، وزارت معارف به طور رسمی مسئول نظارت و تصمیم‌گیری درباره هر جنبه از فعالیت مدارس در ایران شد. گفته خواهد شد که چگونه این وزارتخانه و ادارات تابعه آن در ایالات مختلف در همکاری با دیگر ادارات و دستگاه‌های دولتی سرنوشت مدارس آمریکایی در ایران را رقم زدند.

۵. رویارویی مدارس آمریکایی با نظم جدید

از ابتدای تأسیس مدارس خارجی در ایران، این مدارس گاه از سوی دولت تحت فشار قرار می‌گرفتند. در بعضی موارد حتی به فعالیت آنان خاتمه داده می‌شد. چنین مواردی معمولاً یا به دلیل ترس از نفوذ سیاسی بیگانگان در پوشش فعالیت فرهنگی پیش می‌آمد یا به دلیل حساسیت‌های مذهبی مانند مخالفت علما با عملکرد این مدارس و شکایات مردم متدین؛ بنابراین، رویارویی دولت با مدارس خارجی در ایران از زمان تصویب قانون اساسی معارف یا شورای عالی معارف آغاز نمی‌شود؛ اما تصویب قانون اساسی معارف را بایستی نقطه عطفی هم در رابطه حکومت با مدارس ایرانی و هم در رابطه حکومت با مدارس خارجی در ایران دانست. وزارت معارف به پشتوانه اختیارات جدیدی که به آن داده شده بود، می‌توانست در تمامی امور و شؤون مدارس ایران تصمیم‌گیری کند؛ اما اوضاع ایران تقریباً در تمامی سال‌های دهه ۱۲۹۰ ش غیر عادی بود. وقوع جنگ اول جهانی و پیامدهای پس از آن مانند عزیمت دولت از تهران، حضور نیروهای نظامی خارجی در کشور، قحطی و بیماری و فجایع دیگر به ناکارآمدی دولت‌ها انجامید. در چنین شرایطی طبعاً وزارت معارف نیز در انجام وظایف خود چندان موفق نبود. دولت در این سال‌ها بیشتر مانند گذشته عمل می‌کرد و به حساسیت‌های مذهبی و فرهنگی توجه نشان می‌داد. به عنوان نمونه در سال ۱۲۹۴ ش. شکایاتی از مدرسه آمریکایی تهران به وزارت معارف رسیده بود که در کتاب تاریخ عمومی این مدرسه که به زبان انگلیسی نوشته شده، مطالبی ضد دین و مذهب یافت می‌شود. همچنین کودکان مسلمان در مدرسه به انجام فرایض مسیحی و حفظ انجیل مکلف می‌شوند. در پی این شکایات، جلسه‌ای با ساموئل جردن، مدیر مدرسه آمریکایی تهران در وزارت خارجه ترتیب داده شد و وی را ملزم به حذف مطالب ضد دینی از برنامه درسی کردند (ساکما، ۱۵۹۷۹-۲۹۷). در همین اوان، از اداره معارف آذربایجان گزارش رسید که مدرسه آمریکایی تبریز به شاگردان مسلمان کتب مذهبی خود

را تعلیم می‌دهد؛ بنابراین، وزارت معارف تدریس کتب مزبور را برای مدرسه ممنوع کرد (ساکما، ۱۵۹۲۷-۲۹۷). ولی به هر روی تنها پس از کودتای ۱۲۹۹ بود که وضعیت داخلی ایران به تدریج به ثباتی رسید که در آن هم مبلغان آمریکایی پس از مدتی وقفه امکان فعالیت بیشتری پیدا کردند و هم امکان اجرای دستورهای دولت میسرتر می‌نمود. از زمان تصویب قانون شورای عالی معارف در سال ۱۳۰۰ ش. تا پایان حکومت پهلوی اول در ۲۵ شهریور ۱۳۲۰ ش. در مجموع ۶ وزیر معارف/فرهنگ بر روی کار آمدند: احمد بدر، محمد تدین، یحیی قراگوزلو، علی‌اصغر حکمت، اسماعیل مرآت و عیسی صدیق. به جز صدیق که در دوره رضاشاه تنها ۲ هفته وزیر بود، می‌توان دوره ۲۰ ساله از ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ را به ۵ مقطع زمانی کوچک‌تر تقسیم کرد که با تغییر وزرای معارف/فرهنگ از هم تفکیک می‌شوند. در هر یک از این مقاطع، قوانینی تصویب شده و به اجرا درآمد که فشار بر روی مدارس خارجی - از جمله مدارس آمریکایی - را بیشتر کرد:

۱-۵. سال‌های ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۵ ش.

وزارت معارف از حدود سال ۱۳۰۱ ش. به تدریج کنترل بیشتری بر مدارس اعمال کرد. در راستای قانون اساسی معارف مصوب آبان ۱۲۹۰ ش. مدارس غیر رسمی می‌بایست برای ادامه فعالیت از دولت مجوز دریافت می‌کردند؛ بنابراین، مدرسی که از طریق وزارت معارف مجوز کسب نمی‌کردند، تعطیل می‌شدند. به عنوان نمونه در اسفند ۱۳۰۱ ش. به اداره معارف آذربایجان اطلاع داده شد که مبلغان آمریکایی در ارومیه مدرسه دخترانه جدیدی دایر کرده و در آن مشغول به فعالیت هستند. مقامات محلی ابتدا از وزارت معارف برای مجوز مدرسه استعلام گرفتند و پس از اینکه متوجه شدند مدرسه مجوز لازم را کسب نکرده، به کمک نظمیه آن را تعطیل کردند (ساکما، ۵۹۹۷۵۳۴-۹۵۲۹۷۴۵۶۹).

چند ماه پیش‌تر یکی از مبلغان آمریکایی به اسم شید^۱ از وزارت معارف برای برپا کردن مدرسه‌ای پسرانه در رشت تقاضای مجوز کرد. شید بنا داشت برنامه درسی مدرسه با برنامه مدرسه آمریکایی تهران مطابقت داشته باشد تا فارغ‌التحصیلان مدرسه بعداً بتوانند در مدرسه آمریکایی تهران پذیرفته شوند. به همین دلیل، یک نسخه از برنامه مدرسه آمریکایی تهران را نیز ضمیمه نامه کرده بود. اداره معارف گیلان در نامه‌ای که به درخواست شید ضمیمه کرده بود آورده که این مدرسه پیش از جنگ بین‌المللی نیز دایر بوده اما سوابق مجوز آن در اداره معارف گیلان موجود نیست. آن استاکینگ بویس^۲ از مبلغان در تهران که در مدرسه آمریکایی تهران تدریس می‌کرد نیز در دو نامه جداگانه به

1. Shedd

2. Ann Stocking Boyce

وزارت معارف، درخواست شد را تکرار و از عملکرد سابق مدرسه وی دفاع کرد. وزارت معارف با برپایی مدرسه با رعایت چهار شرط موافقت کرد: اینکه مدرسه مطابق قانون اساسی معارف و مقررات وزارت معارف رفتار کند، اداره معارف گیلان حق هر گونه تفتیش در برنامه و امورات مدرسه را داشته باشد، به کودکان مسلمان دروس اسلامی تدریس شود و کتب مذاهب دیگر تدریس نشود و زبان فارسی در همه کلاس‌ها تدریس شود. شد در نامه‌ای به اداره معارف گیلان درخواست کرد که او را از شرط سوم معاف دارند. او در این نامه نوشت که مدارس آمریکایی از ابتدا با هدف خدمت به «ملل متنوعه» یا اقلیت‌های دینی در ایران ایجاد شدند اما به تدریج مسلمانان نیز کودکان خود را به آن مدارس فرستادند؛ حال اگر بنا باشد که برنامه درسی جداگانه‌ای برای کودکان مسلمان تهیه شود، مدرسه از روال عادی خود بازمانده و دچار مشکلاتی خواهد شد. به هر روی به نظر می‌رسد که با درخواست وی موافقت نشد (ساکما، ۱۵۹۷۷-۲۹۷)؛ اما شروطی که وزارت معارف برای فعالیت مدرسه معین کرده بود، پیش‌آگهی محدودیت‌هایی بود که به زودی فعالیت مدارس خارجی را تحت تأثیر قرار می‌داد.

چنانچه پیش‌تر گفته شد، مبلغان آمریکایی شبکه گسترده‌ای از مدارس کوچک در ارومیه و دیگر شهرها و روستاهای غرب آذربایجان دایر کرده بودند که با وقوع جنگ اول جهانی عمده آنها تعطیل شد. حال که ایران ثبات و امنیت خود را تا حد زیادی بازیافته بود، مبلغان تصمیم به برپایی دوباره آن مدارس گرفتند. به همین منظور در اردیبهشت ۱۳۰۴ ش. یکی از مبلغان مستقر در ارومیه به نام هوگو مولر^۱ در نامه‌ای به رئیس اداره معارف این شهر، از وی برای بازگشایی مدارس تأیید خواست. او در این نامه نام ۷۵ روستا که پیش از جنگ در آنها مدارس آمریکایی دایر بوده را فهرست کرده بود. اداره معارف آذربایجان در نامه‌ای به مولر نوشت که موافقت آنها با برپایی این اداره منوط به مجوز وزارت معارف است. به دلیل عدم آشنایی مبلغان با قوانین جدید مذاکرات برای اخذ مجوز مدتی به طول انجامید. در نهایت وزارت معارف با شرط رعایت قوانین از سوی مدارس با افتتاح چند مدرسه در روستاها موافقت کرد (ساکما، ۷۵۷۴۹۵۳-۹۵۲۹۷۴۴۹۹).

۲-۵. سال ۱۳۰۶ ش.

سال ۱۳۰۶ ش. برای مدارس خارجی سال بدی بود. وزارت معارف تحت ریاست وزیر جدید یعنی محمد تدین در اول خرداد ۱۳۰۶ ش. بخشنامه (متحدالمال) جدیدی برای مدارس خارجی در ایران صادر کرد. بر اساس شروط بخشنامه جدید، تمامی مدارس خارجی می‌بایست برنامه وزارت معارف را در کلیه سطوح ابتدایی، متوسطه و عالی اجرا

1. Hugo Muller

نمایند (ماده ۱). حق مفتشین وزارتخانه برای ورود و تفتیش از مدیران و ناظران و آموزگاران مدارس تکرار شد (ماده ۲). امتحانات پایانی هر ساله مدارس خارجی نیز تحت نظر وزارت معارف قرار گرفت (ماده ۳). تدریس شرعیات برای شاگردان مسلمان اجباری شد (ماده ۴). تعلیمات مذهبی غیر اسلامی برای شاگردان مسلمان ممنوع شد (ماده ۵). تبلیغات بر ضد مذهب و دولت و حکومت ایران ممنوع شد (ماده ۶). در صورت تخطی از این شروط، بار اول اخطار داده و بار دوم از فعالیت مدرسه جلوگیری می‌شد. در ۳۱ خرداد وزارت معارف بخشنامه دیگری صادر کرد که در آن منظور از ماده نخست دستور اول خرداد مبنی بر لزوم اجرای برنامه وزارت معارف در کلیه سطوح با جزئیات بیشتری توضیح داده شده بود. بر اساس این دستور، برنامه ۴ سال نخست ابتدایی باید به زبان فارسی تدریس می‌شد (ماده ۱). از کلاس پنجم ابتدایی به بالا به استثنای شرعیات (که ویژه کودکان مسلمان بود)، فارسی، عربی، تاریخ ایران و جغرافیای ایران، مدرسه اجازه تدریس باقی دروس به زبان اختصاصی خود را داشت (ماده ۲). به استثنای دروس زبان اختصاصی مدرسه، سایر دروس هر یک از کلاس‌ها می‌بایست با دروس کلاس‌های مدارس دولتی کاملاً مطابق می‌بود (ماده ۳). در امتحانات نهایی ۶ ساله ابتدایی تمامی دروس می‌بایست به زبان فارسی امتحان گرفته می‌شد اما در دوره اول و دوم متوسطه به استثنای شرعیات، فارسی، عربی، تاریخ ایران و جغرافیای ایران، باقی دروس می‌توانست به زبان اختصاصی مدرسه امتحان گرفته شود (ماده ۴). در ۶ ساله ابتدایی از زبان خارجی امتحان گرفته نمی‌شد اما در اول و دوم متوسطه به جای امتحان زبان خارجی اجباری که در برنامه وزارت معارف هست، زبان خارجی اختصاصی هر مدرسه امتحان گرفته می‌شد (ماده ۵). کلیه امتحانات نهایی نیز زیر نظر هیئتی از وزارت معارف برگزار می‌شد (ماده ۶). در پایان هر دو دستور ذکر شده بود که ادارات بایستی هر ماه نسبت به اجرای این شروط به مقامات بالا گزارش دهند (ساکما، ۱۵۹۷۹-۳۹۷).

تلاش وزارت معارف برای یکدست‌تر کردن نظام آموزشی در ایران، کار را بر مدارس خارجی دشوار کرد. مدارس آمریکایی به ویژه رعایت مواد ۴ و ۵ دستور مورخ ۱ خرداد را ناممکن می‌دانستند. از آنجا که اساساً یکی از اهداف اصلی فعالیت‌های آموزشی آمریکایی‌ها این بود که کودکان مسلمان را بیشتر به مسیحیت نزدیک کنند، چنین دستوری به قول یکی از مبلغان آمریکایی به نام آرتور بویس^۱ «مغایر با کل اهداف ما به نظر می‌رسید.» (Davis, 2001: 283). بسیاری از این مدارس در ابتدا شروط جدید را جدی

1. Arthur Boyce

نگرفتند و وزارت معارف واکنش شدید نشان داد. یکی از مدارسی که به سرعت طعم واکنش تند وزارت معارف را چشید، مدرسه آمریکایی همدان بود. از زمان صدور دستور در خرداد ۱۳۰۶ ش. اداره معارف همدان گزارش تخلف مدرسه آمریکایی همدان در زمینه تعلیم انجیل و دیگر تعلیمات مذهبی غیر اسلامی به کودکان مسلمان را به تهران می‌داد (ساکما، ۱۶۰۷۹-۲۹۷). اداره معارف همدان به مدرسه اعلام کرده بود که امکان تعویق اجرای مواد ۱ و ۳ و ۴ دستور مورخ ۱ خرداد تا ابتدای سال تحصیلی آینده وجود دارد اما مواد ۲ و ۵ و ۶ باید به فوریت اجرا شود. در پاییز ۱۳۰۶ ش؛ و در حالی که هنوز مدارس آمریکایی در حال مذاکره و چانه‌زنی با دولت بر سر شروط جدید بودند، مدرسه پسرانه و دخترانه آمریکایی همدان کلیه شاگردان مسلمان را مرخص - یا بهتر است گفته شود اخراج - کرد که الزامی به رعایت مواد ۴ و ۵ دستور مورخ ۱ خرداد نداشته باشند. حتی بیرون از مدرسه افرادی گماشت که اجازه ورود شاگردان مسلمان را ندهند (همان). در مدتی که فیشر^۱ رئیس مدرسه آمریکایی همدان به تهران رفته بود تا بر سر اختلافات با وزیر معارف مذاکره کند، رئیس معارف همدان اخطار داد که اگر تا ۱۳ آذر مدرسه مطابق برنامه وزارت معارف عمل نکند بسته خواهد شد. آن استاکینگ بویس در نامه‌ای به تدین از وی خواست که تا بازگشت فیشر به همدان دست نگه دارند اما به هر روی مدرسه دخترانه و پسرانه آمریکایی هر دو به دلیل اخراج شاگردان مسلمان بسته شد (مرکز اسناد ریاست‌جمهوری، ۱۳۸۱: ۲۲۳-۲۲۵؛ ساکما، ۱۶۰۷۹-۲۹۷). در نتیجه بسته شدن مدرسه، چند صد کودک از تحصیل بازماندند. مدارس دیگر شهر نیز آنان را پذیرش نمی‌کرد. بویس در پیامی به نقل از فیشر به تدین گفت که هدف از اخراج شاگردان مسلمان تنها عمل به دستورهای وزارت معارف بوده و امیدوار است که حکم وزارت لغو شود (ساکما، ۱۶۰۷۹-۲۹۷). برداشت وزارت معارف این بود که مدیران مدرسه با اخراج شاگردان مسلمان تنها می‌خواستند صورت مسئله را پاک کنند. شاگردان و والدین آنها نیز چندین عریضه هم به اداره معارف همدان و هم به تیمورتاش وزیر دربار ارسال کردند (ساکما، ۱۷۰۰-۳۱۰؛ مرکز اسناد ریاست‌جمهوری، ۱۳۸۱: ۲۲۶-۲۳۰). علما و خوانین همدان نیز در نامه به اداره معارف همدان خواستار این شدند که برای ادامه تحصیل شاگردان مسلمان کاری بکنند (ساکما، ۱۶۰۷۹-۲۹۷). حتی واعظ و متولی کلیسای پروتستانی ارامنه همدان نیز در نامه‌ای از تدین خواستند که در بازگشایی مدرسه بکوشد. تیمورتاش هم تلاش کرد به درخواست شاگردان ترتیب اثر دهد. در روزهای پایانی وزارت تدین بود که مهدیقلی هدایت نخست‌وزیر در پی تقاضای مدرسه آمریکایی تهران از تدین خواست که حکم تعطیلی مدرسه را لغو کند (مرکز اسناد ریاست‌جمهوری، ۱۳۸۱: ۱۳۸۱).

۲۳۲-۲۳۵؛ ساکما، ۱۶۰۷۹-۲۹۷). البته هنوز وزارت معارف اصرار داشت تا زمانی که مدرسه برنامه وزارت معارف را نپذیرد از بازگشایی مدرسه جلوگیری خواهد شد (ساکما، ۱۷۰۰-۳۱۰). به هر روی به نظر می‌رسد تا نیمه بهمن ماه هنوز تعطیلی مدرسه آمریکایی همدان لغو نشده بود و صدور مجوز برای فیشر تا زمستان ۱۳۰۹ ش. هم به طول انجامید (مرکز اسناد ریاست جمهوری، ۱۳۸۱: ۲۳۵؛ ساکما، ۱۶۰۷۹-۲۹۷).

مورد تعطیلی مدارس آمریکایی همدان یک نمونه بود که نشان می‌دهد چگونه وزارت معارف پشت شروط جدید تعیین شده ایستاده بود و از آنها عقب نمی‌کشید. در مدت کوتاهی، هر مدرسه خارجی که خود را با وضعیت جدید وفق نمی‌داد، بسته می‌شد. در ابتدا که مدرسه ادونتیسست آمریکایی تبریز - که توسط گروه دیگری از مبلغان یعنی ادونتیسست‌ها پایه‌گذاری شده بود - در برابر خواسته وزارت معارف کوتاه نیامد، نزدیک بود سرنوشتی مشابه مدرسه آمریکایی همدان پیدا کند. مدرسه ادونتیسست‌ها در سال ۱۳۰۰ ش. دایر شده بود اما هنوز مجوز دریافت نکرده بود که قانون جدید تصویب شد. گزارش اداره معارف آذربایجان در دی ۱۳۰۶ ش. حاکی از این بود که «فقط مدارس شوروی مقررات مذکوره را کاملاً اطاعت نموده و مجری داشته‌اند ولی متأسفانه در مدارس آمریکایی اثری از اطاعت و انقیاد دیده نمی‌شود». احمد محسنی رئیس اداره معارف آذربایجان هشدار داد که چنانچه مدارس آمریکایی تبریز و ارومیه به شاگردان مسلمان به جای شرعیات اسلامی، تعلیمات مذهبی خود را تدریس کنند و از ابتدای سال تحصیلی به همه شاگردان اعم از مسلمان و ارمنی و آشوری زبان فارسی تدریس نکنند، ایالت مدارس آنها را خواهد بست (ساکما، ۱۵۹۲۷-۲۹۷). مدت کوتاهی پس از صدور بخشنامه، مدرسه آمریکایی تبریز ملزم شد که دیگر در جشن پایان سال تحصیلی پسران از زنان مسلمان - حتی مادران محصلین - دعوت به عمل نیاورند، انجیل تنها میان محصلین مسیحی تقسیم شود که البته آن‌هم نه در جشن پایان سال تحصیلی که محصلین مسلمان نیز حضور دارند و دعوت از مسلمانان و مسیحیان محدود باشد. همچنین نبود مجوز و عدم رعایت قوانین جدید موجب شد در دی ماه ۱۳۰۶ ش. یکی از مدارس روستایی آمریکایی در آذربایجان بسته شده و باقی مدارس در آستانه تعطیلی قرار گیرد (استادوخ، ۱۳۰۶ ش، کارتن ۳۵، پرونده ۳۷). این گونه سختگیری‌ها نسبت به مدارس خارجی، گرچه در ابتدا مقاومت‌هایی برانگیخت، اما به نظر می‌رسد در درازمدت صاحبان این مدارس را نسبت به آینده فعالیت در ایران محافظه‌کارتر و بدبین‌تر کرد.

۳-۵. سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۱ ش.

فشارها و سختگیری‌ها در دوره وزارت یحیی قراگوزلو جانشین تدین ادامه یافته و با حساسیت‌های مذهبی نیز پیوند بیشتری خورد. ریاست وزرا در نامه‌ای به وزارت معارف به تاریخ ۲۴ خرداد ۱۳۰۷ ش. خواستار آن شد که برای جلوگیری از تبلیغات مبلغان مسیحی «تدبیری بیندیشید و راه چاره در نظر بگیرید که عواقب آن وخیم است.» این دستور در پی آن بود که گزارش‌هایی مبنی بر قصد مبلغان آمریکایی و فرانسوی برای تأسیس مدارس جدید در ارومیه و اطراف آن به نزد ایشان رسیده بود. در آن زمان مبلغان آمریکایی ۱۳ مدرسه کوچک در اطراف ارومیه داشتند که بر اساس آمار وزارت معارف در سال ۱۳۰۸ ش. ۱۷۷ دانش‌آموز داشتند (امید، ۱۳۳۲: ۲۰۳). وزارت معارف اطمینان داد که با جدیت اجرای دستورات خرداد ۱۳۰۶ ش. را دنبال می‌کند و افزود که مدارس روسی و فرانسوی اجرای برنامه رسمی وزارت را قبول کرده‌اند اما مدارس آمریکایی و انگلیسی از اجرای برنامه خودداری کردند که منجر به بسته شدن مدارس آمریکایی در همدان و ملایر شد؛ حال مدارس آمریکایی گیلان و آذربایجان با اجرای برنامه موافقت کرده‌اند اما در زمینه تدریس کتب مذهبی غیر اسلامی مذاکرات در جریان است (ساکما، ۱۳۱۷۶-۳۱۰). احمد محسنی در نامه‌ای به اداره معارف ارومیه تکرار کرده که مبلغان تنها با شرط تدریس زبان فارسی و اجرای برنامه رسمی وزارت معارف اجازه تأسیس مدرسه دارند (ساکما، ۱۳۶۹۳-۲۹۷). در گزارش دیگری از وزارت جنگ مورخ ۶ آذر ۱۳۰۷ ش. نسبت به تبلیغات «زیر پرده» مذهبی مبلغان آمریکایی جهت جلب مسیحیان ارومیه هشدار داده و پیشنهاد شده که اداره معارف ارومیه با تسهیل پذیرش شاگردان مدارس آمریکایی در مدارس دولتی و تخصیص اعتبار برای تأمین نیازمندی‌های شاگردان، هم «از خیالات سوء آمریکایی‌ها جلوگیری» کند و هم جوانان مسیحی را «با روح ایرانییت تجهیز» کند که این کار در نهایت منجر به تعطیلی مدارس آمریکایی ارومیه شد (ساکما، ۱۳۰۶۱۹-۲۹۷).

پس از مذاکراتی که میان وزارت معارف و نمایندگان مبلغان انجام گرفت، در ۱۳ شهریور ۱۳۰۷ ش. وزارت معارف بخشنامه جدیدی ویژه مدارس آمریکایی صادر کرد. این بخشنامه در کلیات در راستای همان بخشنامه ۱ و ۳۱ خرداد ۱۳۰۶ ش. بود اما مواردی را دقیق‌تر بیان کرده و دست مدارس آمریکایی را در جنبه‌هایی باز گذاشته بود. مطابق این بخشنامه، تعلیم «کلمات منتخبه انبیاء عظام و بزرگان و حکما» مانعی ندارد اما تدریس انجیل و تورات به کودکان مسلمان همچنان ممنوع است. برای تسهیل فعالیت مدارس آمریکایی مقرر شده بود که این مدارس مجازند طرز اجرای برنامه رسمی وزارت را برای شاگردان غیر مسلمان با برنامه‌ای که برای مدارس اتباع غیر مسلمان تعیین خواهد شد

مطابقت دهند و از میان مدیران و آموزگاران مدارس آمریکایی نیز در هیئتی که برای نظارت بر برگزاری امتحانات دوره متوسطه تشکیل می‌شود افرادی حضور داشته باشند. از دروسی که بر طبق مقررات به زبان انگلیسی تدریس شده به همان زبان آزمون خواهد شد. فارغ‌التحصیلان این مدارس تصدیقنامه رسمی دریافت خواهند کرد اما مدارس نیز اجازه دارند تصدیقنامه خصوصی به شاگردان خود بدهند (ساکما، ۲۹۷-۰۰۵۳۵۹). درست فردای روز صدور این بخشنامه، قانون اجازه تأسیس شعب شورای عالی معارف در مراکز مهمه ایالات و ولایات در مجلس شورای ملی به تصویب رسید که وزارتخانه را در عمل به وظایف خود در نقاط مختلف کشور قدرتمندتر می‌کرد (مصوبات مجلس شورا، دوره ششم، قانون اجازه تأسیس شعب شورای عالی معارف در مراکز مهمه ایالات و ولایات، ج ۱، مصوب ۱۳۰۶/۰۶/۱۴).

در اواخر دوره وزارت قراگوزلو دستوری صادر شد که صاحبان مدارس خارجی را در بهت فرو برد. طبق قانون جدید کلیه کودکان اتباع ایران در سطح ابتدایی می‌بایست از این پس در مدارس دولتی آموزش ببینند. حتی شاگردانی که پیش‌تر در مدارس خارجی مشغول به تحصیل بودند از ابتدای سال تحصیلی جدید یعنی از شهریور ۱۳۱۱ ش. از ادامه تحصیل در مدارس خارجی منع شدند. حتی پذیرش اتباع ایران در کودکانستان‌های مدارس خارجی نیز ممنوع شد (ساکما، ۲۹۷-۰۳۹۱۲۹). بنابراین مدارس خارجی از این پس تنها به نوجوانان در سطح متوسطه خدمت ارائه می‌کردند. این تصمیم باعث شد که شمار شاگردان مدارس خارجی در عرض چند ماه ناگهان ۸۰ درصد کاهش یابد (کرونین، ۱۳۹۳: ۲۰۴). مدارس ابتدایی آمریکایی شاگردان زیادی از دست دادند. گزارش مبلغان آمریکایی حاکی از این است که در پی این دستور ۷۵ درصد از مؤسسات فرهنگی آمریکایی‌ها در ایران تعطیل شد (الدر، ۱۳۳۳: ۹۰). مبلغان آمریکایی حتی تلاش کردند اداره مدارس ابتدایی خود را به مسیحیان ایرانی بسپارند بلکه قانون شامل حال مدارس آنان نشود؛ اما این کار نتیجه‌ای جز بدبینی وزارت معارف نسبت به آنان نداشت (Davis, 2001: 284).

۴-۵. سال‌های ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۷ ش.

آغاز وزارت علی‌اصغر حکمت - که اتفاقاً خود از فارغ‌التحصیلان کالج آمریکایی تهران بود - با دروسهای بزرگ‌تری برای مدارس آمریکایی همراه بود. دولت همواره فعالیت‌ها و حتی رفت و آمدهای اتباع خارجی، از جمله مبلغان آمریکایی حاضر در ایران را رصد می‌کرد و به فعالیت‌های آنها در شمال غرب کشور توجهی ویژه داشت. حتی ممکن بود جشن‌ها و موعظه‌های آنان گزارش داده شود (به عنوان نمونه بنگرید به استادوخ، ۱۳۰۵ ش، کارتن ۹، پرونده ۱۱؛ استادوخ، ۱۳۰۹ ش، کارتن ۳۶، پرونده ۶۳/۲۷). این گزارش‌ها در نهایت به وزارت خارجه می‌رسید و چنانچه نیاز بود از طرق مختلف مانند مذاکره با وزیر مختار امریکا در تهران،

برای نحوه ادامه فعالیت آنها تصمیم‌گیری می‌شد. تا اینکه در پاییز ۱۳۱۲ ش. دولت تصمیم گرفت به حضور خارجی‌ها در آن ناحیه پایان دهد. علت این تصمیم ظاهراً این بود که حکومت لازم می‌دانست گروه‌های قومی و اقلیت‌های مذهبی غرب کشور را بیشتر تحت نظارت خود بگیرد و وجود هر خارجی - از جمله مراکز آمریکایی - را مانعی برای نظارت بر آنها می‌دانست. اندکی پیش‌تر گزارش‌هایی از وزارت جنگ و نظمیه مبنی بر خطرات تبلیغات و فعالیت‌های آنها به وزارت داخله و خارجه می‌رسید. در جلسه‌ای که برای جلوگیری از «تبلیغات مضره دعاء آمریکایی در رضائیه و سایر نقاط ایران» در شهریور همین سال در وزارت داخله تشکیل گردید، تصمیم بر این شد که «نظر به موقعیت خاصی که رضائیه دارد اعضای گروه اساساً وجود مبلغین آمریکایی را در رضائیه منافی مصالح و مقتضیات مملکت می‌دانند و عقیده دارند مبلغین مذکوره را باید از رضائیه به تبعید و مؤسسات آنها را که وسیله اغفال و اضلال و تحریکات سیاسی است تعطیل نمود» (استادوخ، ۱۳۱۲ ش، کارتن ۳۸، پرونده ۶۳). احتمالاً همین حساسیت‌ها بود که موجب شده بود از ابتدا دولت فعالیت آمریکایی‌ها در آن ناحیه را بیشتر زیر ذره‌بین قرار دهد، رویه‌ای که با جابجایی دولت‌ها تغییر چندانی نمی‌کرد. گرچه از دست رفتن مراکز مبلغان در ارومیه برای آنها بسیار تلخ بود - گفته شد که مبلغان آمریکایی در ایران کار خود را از ارومیه آغاز کردند و همواره آنجا را پایگاه اصلی خود می‌دانستند - به نظر می‌رسد این بار در برابر تصمیم دولت مقاومت بسیار کمتری از خود نشان دادند، گویی که سرنوشت خود را پذیرفته باشند. شاید هم دلیل عدم مقاومت آنان این بوده که به دلیل رکود بزرگ اقتصادی که از سال ۱۳۰۸ ش. شروع شده بود، هیئت مبلغان مانند قبل امکان هزینه کردن نداشت. در واقع در نتیجه این رکود، مبلغان مجبور شدند نیروهای خود را در ایران تا یک سوم کاهش دهند (Davis, 2001: 297). دلیل هر چه باشد، آنها نماینده‌ای به تهران فرستادند تا با دولت مذاکره کرده و برای ترک منطقه تا پایان سال از دولت وقت بخرند. از آن سو اداره معارف آذربایجان با ارسال نامه‌ای محرمانه به وزارت معارف از تصمیم دولت که موجب خواهد شد «ریشه فساد و اختلافاتی که تا حال در بین ساکنین مسلم و مسیحی این شهر بر اثر تبلیغات و خیانت‌کاری‌های سالیان دراز اعضای میسیون مزبور به وجود پیوسته بود قلع و قمع» شود، دفاع نموده و اضافه کرد که عزیمت مبلغان از شهر، تأیید بالای مردم محلی را به همراه داشته به طوری که «حقیقتاً این ایام را برای خود جشن قرار داده‌اند». بنا شد که دولت از طریق وزارت مالیه کلیه زمین‌ها و ساختمان‌های مبلغان را به اقساط بخرد (ساکما، ۱۶۱۱۹-۲۹۷؛ ساکما، ۰۰۶۲۲۹-۲۴۰). در پاییز همین سال شورای عالی معارف مجوز برپایی یک مدرسه متوسطه دخترانه در رشت را برای خانم

کلارک آمریکایی صادر کرد (ساکما، ۰۰۹۹۹۷-۲۹۷). باز در همین سال ساموئل جردن مدیر کالج آمریکایی تهران از وزارت معارف درخواست کرد که برای برپایی مدرسه‌ای عالی در تهران به او مجوز بدهند. وی برای مذاکره در این باره به وزارت معارف رفت اما نتوانست آنان را به موافقت با برپایی مدرسه عالی قانع کند. قراگوزلو در نامه‌ای که به وزارت دربار نوشت، عدم رضایت از عملکرد اخیر کالج و نتایج ضعیف آن را علت مخالفت با درخواست جردن عنوان نمود (مرکز اسناد ریاست جمهوری، ۱۳۸۱: ۲۸۵). رد درخواست جردن می‌تواند نشانه‌ای باشد از اینکه وزارت معارف حال برای گسترش فعالیت‌های آموزشی آمریکایی‌ها در ایران سخت‌گیری‌های بیشتری اعمال می‌کرد.

در زمستان ۱۳۱۳ ش. دولت مقرر کرد که کلیه مدارس خارجی در ایران می‌بایست به اسامی فارسی تغییر نام دهند. بدین ترتیب مدرسه پسرانه آمریکایی تهران به دبیرستان البرز، مدرسه دخترانه آمریکایی تهران به دبیرستان نوربخش، مدرسه پسرانه آمریکایی رشت به دبیرستان ابن‌سینا، مدرسه تازه تأسیس دخترانه آمریکایی رشت به دبیرستان مهستی، مدرسه مموریال آمریکایی تبریز به دبیرستان ابن‌سینا، مدرسه دخترانه آمریکایی تبریز به دبیرستان پروین، مدرسه پسرانه آمریکایی همدان به دبیرستان ابن‌سینا و مدرسه دخترانه آمریکایی همدان به دبیرستان مهستی تغییر نام دادند و مقرر شد که از این پس از ذکر نام‌های سابق برای مدارس خودداری شود (ساکما، ۰۳۷۹۳۹-۲۴۰).

در پاییز ۱۳۱۴ ش. حادثه کوچکی رخ داد که می‌توانست پیامدهای بدی برای مدارس آمریکایی در ایران به همراه داشته باشد. در اینجا لازم است به سرگذشت روابط سیاسی ایران و ایالات متحده آمریکا از ابتدای حکومت پهلوی اول اشاره کوتاهی شود. در این دوره زمانی آمریکا هنوز علاقه سیاسی خاصی به ایران نداشت و روابط متقابل به روال عادی در جریان بود. عدم تمدید مأموریت میلیسپو در ایران تغییر محسوسی در سطح روابط پدید نیاورد. ایران سالیانه به آمریکا دانشجوی اعزام می‌کرد و روابط تجاری میان دو کشور به آرامی در حال گسترش بود. شرکت‌های آمریکایی در حدی مورد اعتماد بودند که بخشی از پروژه احداث راه‌آهن سراسری ایران بر عهده شرکتی آمریکایی بود. عهدنامه ۱۸۵۶ م. ایران و آمریکا که نخستین عهدنامه میان دو کشور محسوب می‌شود، مدت کوتاهی پس از لغو از سوی دولت ایران با عهدنامه‌ای دیگر که بیشتر مورد رضایت دولت ایران بود جایگزین گشت. با این حال، پس از این که در آبان ۱۳۱۴ ش. اتومبیل عبدالغفارخان جلال علاء، وزیر مختار ایران در آمریکا به دلیل سرعت غیر مجاز توسط پلیس آمریکا متوقف شده و خود وزیر مختار چند ساعتی تحت بازداشت پلیس قرار گرفت، در روابط میان دو کشور تنش ایجاد شد. رضاشاه این حادثه و به ویژه نحوه پوشش آن در مطبوعات

آمریکایی را توهین بزرگی به ملت ایران تلقی نموده و فرمان داد وزیر مختار بی‌درنگ سفارت ایران در واشنگتن را تعطیل کند و به ایران بازگردد (علی‌بابایی، ۱۳۷۵: ۶۵-۷۲) هر چند روابط دیپلماتیک به طور کامل قطع نشد. در دستور وزارت خارجه به سفارت ایران در امریکا، مشخصاً انتشار مقالاتی در مطبوعات آمریکایی که حاوی مطالبی بی‌ادبانه نسبت به شاه بودند، دلیل بسته شدن سفارت و کنسولگری‌های ایران در امریکا عنوان شده است (استادوخ، ۱۳۱۵ ش، کارتن ۶۴، پرونده ۱۲).

باید تصمیم رضاشاه برای قطع روابط را بیشتر اقدامی در جهت حفظ حیثیت خود و حکومت ایران تلقی کرد چراکه در عمل هیچ جنبه دیگری از روابط میان دو کشور تحت تأثیر این تصمیم قرار نگرفت، روابط تجاری و فرهنگی قطع نشد و حتی امتیاز نفتی شرکت امیرانین در همین مدت واگذار شد؛ اما توزیع جراید آمریکایی در ایران ممنوع شد که می‌توان این ممنوعیت را به اعتراض رضاشاه به پوشش خبر توقیف وزیر مختار ایران نسبت داد (استادوخ، ۱۳۱۵ ش، کارتن ۲۵، پرونده ۴۴؛ استادوخ، ۱۳۱۵ ش، کارتن ۶۴، پرونده ۱۲). در نهایت هم پس از اینکه وزارت خارجه امریکا در بهمن ۱۳۱۶ ش. نماینده‌ای به ایران فرستاد تا از سوی دولت خود از دولت ایران عذرخواهی کند، سفارت ایران در امریکا مجدداً آغاز به کار کرد. دولت در بهار ۱۳۱۵ ش؛ و در مدت کاهش روابط تصمیم گرفت بساط کلیه مراکز مبلغان آمریکایی را در مهاباد خریداری کرده و به حضور آنها در منطقه پایان دهد. این مبلغان از میسیون شرقی لوتری وابسته به کلیسای لوتری امریکا بودند که در سال ۱۹۱۰ م. پایه‌گذاری شده و مدتی بود که در میان کردهای مهاباد فعالیت داشت. دلیل تصمیم برای برچیدن مراکز آنها توسط دولت این بود که ایالت آذربایجان دیگر حضور خارجی‌ها را در نقاط سرحدی از نظر امنیتی به صلاح نمی‌دانست، مشابه همان دلیلی که باعث پایان دادن به فعالیت آمریکایی‌ها در ناحیه ارومیه شده بود. بر اساس گزارش محرمانه وزارت داخله، مقامات ایالت بر این باور بودند که حضور خارجی‌ها در میان مردمی که هنوز کاملاً خلع سلاح نشده‌اند، به مصلحت نیست و بهتر است این مناطق را ممنوعه اعلام کنند. این مقامات نسبت به تبلیغات آمریکایی‌ها در میان کردها بدبین بودند اما مدرکی برای پیامدهای سوء فعالیت‌های آنان نداشتند. به همین دلیل به آنان اجازه داده شد که چنانچه بخواهند، می‌توانند در نقاط دیگری از ایران اقامت کنند (ساکما، ۰۷۲۶۳۵-۳۱۰). به گفته گوردون مریام کاردار امریکا در ایران، گرچه دولت ایران بر این باور است که میسیون لوتری نقشی در جنبش ملی‌گرایی کردها ندارد، اما اساساً به فعالیت‌های مبلغین بی‌علاقه است؛ به علاوه دولت ایران تلاش دارد که ارتباط میان کردهای ایران با کردهای عراق و ترکیه را قطع کند تا آنها خود را در ابتدا ایرانی - و نه کرد - بدانند و فعالیت میسیون

لوتری مانعی در نیل به این هدف است (US Department of State, Letter From Merriam to the Secretary of State, May 1, 1936, 1953: Vol III, 388). بنابراین، به نظر نمی‌رسد که ارتباطی میان تصمیم دولت و کاهش روابط سیاسی بین ایران و آمریکا وجود داشته باشد. به هر روی نه دولت و نه وزارت معارف به طور ویژه تا پس از برقراری دوباره روابط تصمیم دیگری که فعالیت آمریکایی‌ها را در ایران محدود کند، اتخاذ نکردند. امری که البته تا حدی ممکن است به دلیل محافظه‌کارتر شدن مبلّغان آمریکایی باشد زیرا در شرایط قطع روابط، از امتیاز پشتیبانی سفارت خود در ایران برخوردار نبودند.

۵-۵. سال‌های ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۰ ش.

دولت در نهایت در ۱۳۱۸ ش. تصمیم گرفت تمامی مدارس خارجی را از صاحبان آنها خریداری کرده و به فعالیت این مدارس در ایران پایان دهد. این تصمیم اتفاقاً با گرایش رضاشاه به نزدیکی بیشتر با آمریکا همزمان بود و مشخص است که به روابط میان دو دولت ارتباطی نداشت به علاوه اینکه بنا بود کلیه مدارس خارجی خریداری شود و نه فقط مدارس آمریکایی. محمد شایسته فرستاده دولت ایران به مقامات آمریکایی گفت که چون تصمیم دولت ایران بر این بوده که مدارس روسی برچیده شوند، لازم شده که مدارس آمریکایی نیز به کار خود پایان دهند تا تبعیضی در کار نباشد (US Department of State, Memorandum of Conversation, by Mr. Gordon P. Merriam of the Division of Near Eastern Affairs, 29 April, 1940, 1958: Vol III, 696). تنها مدرسه خارجی که دولت تصمیم به خریداری آن نداشت، هنرستان صنعتی آلمانی‌ها در تهران بود. دولت در ابتدا تصمیم داشت تا پایان سال تحصیلی جاری یعنی ۱۵ شهریور ۱۳۱۸ ش. همه مدارس خارجی را خریداری کرده باشد اما در نهایت حکومت با درخواست‌های مبلّغان موافقت کرد که تا پایان سال تحصیلی ۱۳۱۸-۱۳۱۹ ش. به مدارس اجازه کار دهد تا در این فرصت چند ماهه ترتیبات لازم برای انتقال مالکیت مدارس انجام پذیرد تا در نیمه دوم خرداد ۱۳۱۹ ش. کلیه آموزشگاه‌ها تحویل داده شود. به منظور مذاکره در باب چگونگی این انتقال، هیئت مدیره مبلّغان در نیویورک دو نفر به نام‌های ج. ل. دادز و و. ج. هاجینز را به نمایندگی خود به تهران فرستادند که بعداً شخص سومی به نام س. ه. آلن نیز به آنان پیوست. دولت ایران هم هیئتی متشکل از نصرالله انتظام نماینده وزارت امور خارجه، حسن ناصر نماینده وزارت دارایی، وحید مدیر کل وزارت فرهنگ (وزارت معارف سابق)، اشرف رئیس اداره بازرسی وزارت فرهنگ، ایرانی رئیس اداره آموزش شهرستان‌ها و فرهودی رئیس دفتر وزارت فرهنگ را برای این منظور تشکیل داد (ساکما، ۳۷۹۴۶-۳۱۰).

مذاکرات میان دو هیئت چند ماه به طول انجامید زیرا دولت ایران بر خلاف هیئت آمریکایی در رسیدن به یک توافق عجله نداشت. به همین منظور، وزارت خارجه از قول کاردار امریکا در ایران به احمد متین دفتری نخست‌وزیر وقت نوشت که بهتر است هر چه سریع‌تر توافقی حاصل شود زیرا مدارس آمریکایی از بنگاه‌های خیریه هستند و چنانچه در تعیین و تکلیف موضوع تأخیر شود ممکن است تأثیر بدی در ذهن آمریکایی‌ها داشته باشد. از آن‌سو چون سال تحصیلی به پایان رسیده و هنوز توافقی به دست نیامده بود، وزارت فرهنگ در تحویل گرفتن آموزشگاه‌ها مردد بود. پس دستور داده شد که آموزشگاه‌ها تحویل گرفته شود اما تحویل عمارت تا پایان مذاکرات و رسیدن به یک توافق قطعی به تأخیر افتد. در نهایت در مرداد ۱۳۱۹ ش. طرفین به توافقی برای خرید و انتقال کلیه اموال مبلّغان آمریکایی دست یافتند. بهای کلیه اموال مبلّغان آمریکایی در ایران ۲۴۱۱۲۱۸ دلار محاسبه شده بود که هیئت مذاکره ایرانی خارجه موفق شد مبلغ را تا ۱۵۰۰۰۰۰ دلار از قرار سالی ۳۰۰۰۰۰ دلار پایین بیاورد. پس از مذاکرات متعدد بنا شد دولت ایران از طریق وزارت دارایی و وزارت فرهنگ کل اموال را به قیمت نهایی ۱۲۰۰۰۰۰ دلار در ۴ قسط بخرد بدین صورت که دو ماه بعد از تحویل کلیه آموزشگاه‌ها ۱۰۰۰۰۰ دلار، ۲۰۰۰۰۰ دلار دیگر تا پایان سال ۱۳۱۹ ش. ۳۰۰۰۰۰ دلار دیگر تا پایان سال ۱۳۲۰ ش. ۳۰۰۰۰۰ دلار دیگر تا پایان سال ۱۳۲۱ ش؛ و ۳۰۰۰۰۰ دلار باقیمانده را تا پایان آذر سال ۱۳۲۲ ش. به مبلّغان پرداخت کند. اموال مورد معامله شامل کلیه زمین‌های دبیرستان البرز تهران، دبیرستان دخترانه تهران (نوربخش)، دبیرستان فروغ رشت (مهمستی سابق)، دبیرستان پروین رشت، دبیرستان ایراندخت همدان (مهمستی سابق)، دبیرستان ابن‌سینای همدان، دبیرستان پروین تبریز و دبیرستان ابن‌سینای تبریز به علاوه کلیه مخارج بازگشت آموزگاران آمریکایی و کمک هزینه آموزگاران ایرانی این مدارس می‌شد که در مرداد ۱۳۱۹ ش. تحویل مقامات دولت ایران گردیدند. قرارداد انتقال اموال در ۲۴ مرداد ۱۳۱۹ ش. بین جواد عامری معاون وزیر امور خارجه، هاشم صهبا نماینده وزارت دارایی، اشرف نماینده وزارت فرهنگ و الن از هیئت آمریکایی امضاء گردید. بنا شد هر قسط از بانک ملی ایران به دلار به حساب خزانه‌دار مبلّغان در نیویورک واریز شود. البته در پرداخت اقساط تأخیر بسیار شد. کلیه اسناد و قبالات مربوط به خرید مدارس نیز در دفتر بیوتات و اتاق اسناد دولتی بایگانی شد (ساکما، ۲۳۰-۰۴۲۰۸۰؛ ساکما، ۳۱۰-۰۳۷۹۴۶).

در ابتدا تصمیمی قطعی برای استفاده بعدی دولت از اموال مبلّغان اتخاذ نشده بود. نظر وزیر فرهنگ اسماعیل مرآت این بود که بهتر است آموزشگاه‌ها با همان اثاثیه و لوازم مبلّغان که از آنها خریداری شده برای سال تحصیلی جدید زیر نظر وزارت فرهنگ

بازگشایی شود زیرا در این مدت کوتاه تا آغاز سال تحصیلی جدید تهیه مکان و اثاثیه و لوازم جدید برای دانش‌آموزان مدارس خارجی - که در تهران ۱۶۹۶ نفر و در شهرستان‌ها ۳۰۸۷ نفر برآورد شده بودند - هزینه سنگینی برای وزارتخانه به همراه خواهد داشت به علاوه اینکه این‌گونه این تصور ایجاد نخواهد شد که پایان کار هیئت‌های خارجی باعث افول این آموزشگاه‌ها شده است (ساکما، ۳۷۹۴۶-۳۱۰). در نهایت نظر مرآت پذیرفته شد و بیشتر مدارس خارجی در قالبی جدید به کار خود ادامه دادند. به عنوان نمونه، محل دبیرستان ابن‌سینای تبریز (مدرسه مموریال سابق) به دبیرستان فردوسی واگذار شد. تنها وضعیت مالکیت دبیرستان البرز قدری متفاوت با بقیه بود. دولت تصمیم گرفت زمین دبیرستان را به قطعات سی‌گانه تقسیم کرده و به مزایده بگذارد (ساکما، ۱۴۹۴۳-۲۴۰؛ ساکما، ۲۴۰-۲۶۰). اما پس از سقوط رضاشاه بنا شد خریداران کلیه اراضی فروخته‌شده را به دولت بفروشند تا دولت دوباره دبیرستان را به آمریکایی‌ها واگذار کند. این بازخرید خود مشکلاتی پدید آورد و در نهایت لغو شد و زمین دبیرستان در دست ایرانی‌ها باقی ماند. عده‌ای از مبلغان آمریکایی بعد از سقوط رضاشاه به تدریج به ایران بازگشتند و به اداره مدارس گذشته خود ادامه دادند تا اینکه با نزدیک شدن انقلاب اسلامی ایران را برای همیشه ترک گفتند.

۶. نتیجه

مدارس آمریکایی در ایران شاید مهم‌ترین میراث حضور هیئت‌های مذهبی آمریکایی بود. این مدارس که از نخستین مراکز آموزشی نوین در ایران بودند، به تدریج در نقاط مختلف کشور برپا شده و تا اوایل سده چهاردهم شمسی در دست بنیان‌گذاران‌شان باقی ماندند؛ اما در نظام آموزشی در حال تحول عصر پهلوی اول رو به افول نهادند. وجود مدارس خارجی در ایران چندان با برنامه‌های رضاشاه و سیاست‌گذاران آموزشی حکومت او برای تحول نظام آموزشی ایران هماهنگ و قابل جمع نبود؛ بنابراین، هرچه این برنامه‌ها پیش‌تر می‌رفتند، مدارس خارجی محدودتر می‌شدند تا جایی که دیگر برای فعالیت آنها در ایران جایی نبود. به طور مشخص در ۵ مرحله مختلف قوانینی تصویب شده و به اجرا درآمد که هر یک در زوال مدارس خارجی - از جمله مدارس آمریکایی - در ایران نقش داشتند. نخستین مرحله را می‌توان با آغاز سده چهاردهم شمسی و اندکی پس از ایجاد شورای عالی معارف نشانه‌گذاری کرد. وزارت معارف در راستای اجرای قانون اساسی معارف مصوب آبان ۱۲۹۰ ش. نسبت به اخذ مجوز از مدارس غیر رسمی سخت‌گیری‌های بیشتری اعمال کرد و صدور مجوز برای این مدارس را منوط به اجرای کامل ضوابط وزارت معارف دانست که بعضاً برای مدارس آمریکایی پذیرفتنی نبود. مرحله دوم صدور دو

بخشنامه در ۱ و ۳۱ خرداد ۱۳۰۶ ش. بود که همه مدارس خارجی را ملزم به رعایت برنامه وزارت معارف در تمام سطوح تحصیلی می‌کرد. همچنین تدریس زبان فارسی در سطح ابتدایی برای کلیه شاگردان و تدریس شرعیات اسلامی برای شاگردان مسلمان را اجباری و تدریس کتب مذهبی غیر اسلامی را برای آنان ممنوع می‌کرد. تعدادی از مدارس آمریکایی اجرای این دستورها را ناممکن می‌دانستند و وزارت معارف با تعطیلی مدارس متخلف واکنش نشان داد. مدارس پسرانه و دخترانه آمریکایی همدان و ملایر بسته شدند. نزدیک بود مدرسه ادونتیس‌های تبریز نیز سرنوشت مشابهی پیدا کند. به تدریج حساسیت‌ها نسبت به فعالیت‌های مدارس آمریکایی در ایران و آثار سوئی که ممکن بود در پی داشته باشد، افزایش یافت. در مرحله بعد در ۱۳۱۱ ش. دولت پذیرش اتباع ایران در کودکان‌کستان‌ها و مدارس ابتدایی خارجی را نیز ممنوع کرد. یک سال بعد دولت تصمیم گرفت به دلیل ملاحظات امنیتی به حضور آمریکایی‌ها در ارومیه - که مرکز اصلی مبلغان آمریکایی در ایران بود - خاتمه دهد؛ بنابراین، کلیه مدارس و دیگر مراکز آنان را در این منطقه خرید و پس از ۹۸ سال حضور آنها در ارومیه پایان یافت. در زمستان ۱۳۱۳ ش. اسامی کلیه مدارس خارجی به نام‌های فارسی تغییر یافت. بسته شدن سفارت ایران در آمریکا و کاهش روابط سیاسی بین دو کشور در بهار ۱۳۱۵ ش. پیامد خاصی برای مدارس آمریکایی و فعالیت‌های آنها در ایران در پی نداشت. در نهایت در تابستان ۱۳۱۸ ش. رضاشاه تصمیم گرفت به فعالیت مدارس خارجی در ایران پایان دهد. دولت به مدارس خارجی تا خرداد ۱۳۱۹ ش. اجازه فعالیت داد و از همین زمان مذاکره برای خرید مدارس از صاحبان آنها را آغاز کرد. کلیه اموال مبلغان آمریکایی قیمت‌گذاری شد و به بهای یک میلیون و دویست هزار دلار در ۴ قسط که تا آذر ۱۳۲۲ ش. به پایان می‌رسید، از آنها خریداری شد. بدین ترتیب فعالیت مبلغان آمریکایی در ایران پس از ۱۰۶ سال موقتاً به پایان رسید.

پی‌نوشت‌ها

۱. شاهمرادی، آمنه (۱۳۹۷). *آموزش و پرورش اقلیت‌های دینی از مشروطه تا پایان حکومت پهلوی اول*، تهران، مورخان.
۲. مرکز اسناد ریاست‌جمهوری (۱۳۸۱). *اسنادی از مدارس ایرانی در خارج و مدارس خارجی در ایران (۱۳۰۱-۱۳۱۷ ش)*، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
3. DeNovo, John A. (1968). *American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939*, Minneapolis, The University of Minnesota Press.
4. Davis, Matthew Mark (2001). *Evangelizing the Orient: American Missionaries in Iran, 1890-1940*, Ph. D thesis, The Ohio State University.
5. Zirinsky, Michael P. (1993) "Render Therefore Unto Caesar the Things Which Are Caesar's: American Presbyterian Educators and Reza Shah", *Iranian Studies*, Vol. 26, No. 3/4, pp. 337-356.

منابع

- اسناد نویافته آرشیو ملی ایران (ساکما)
- ساکما، سند ۱: ۱۴۹۴۳-۰۰۰۰۲۴۰
- ساکما، سند ۲: ۲۶۰۳۲-۰۰۰۰۲۴۰
- ساکما، سند ۳: ۳۷۹۴۶-۰۰۰۰۳۱۰
- ساکما، سند ۴: ۷۲۶۳۵-۰۰۰۰۳۱۰
- ساکما، سند ۵: ۳۷۹۳۹-۰۰۰۰۲۴۰
- ساکما، سند ۶: ۹۹۹۷-۰۰۰۰۲۹۷
- ساکما، سند ۷: ۱۶۱۱۹-۰۰۰۰۲۹۷
- ساکما، سند ۸: ۰۶۲۲۹-۰۰۰۰۲۴۰
- ساکما، سند ۹: ۳۹۱۲۹-۰۰۰۰۲۹۷
- ساکما، سند ۱۰: ۵۳۵۹-۰۰۰۰۲۹۷
- ساکما، سند ۱۱: ۰۰۶۱۹-۰۰۰۰۲۹۷
- ساکما، سند ۱۲: ۷۳۱۷۶-۰۰۰۰۳۱۰
- ساکما، سند ۱۳: ۲۳۶۹۳-۰۰۰۰۲۹۷
- ساکما، سند ۱۴: ۱۶۰۷۹-۰۰۰۰۲۹۷
- ساکما، سند ۱۵: ۵۱۷۰۰-۰۰۰۰۳۱۰
- ساکما، سند ۱۶: ۱۵۹۷۹-۰۰۰۰۲۹۷
- ساکما، سند ۱۷: ۱۵۹۲۷-۰۰۰۰۲۹۷
- ساکما، سند ۱۸: ۵۹۹۷۵۳۴-۹۵۲۹۷۴۵۶۹
- ساکما، سند ۱۹: ۷۵۷۴۹۵۳-۹۵۲۹۷۴۴۹۹
- اسناد منتشر نشده اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ)
- استادوخ، ۱۳۰۵ ش، کارتن ۹، پرونده ۱۱
- استادوخ، ۱۳۰۶ ش، کارتن ۳۵، پرونده ۳۷
- استادوخ، ۱۳۰۹ ش، کارتن ۳۶، پرونده ۶۳/۲۷
- استادوخ، ۱۳۱۲ ش، کارتن ۳۸، پرونده ۶۳
- استادوخ، ۱۳۱۵ ش، کارتن ۲۵، پرونده ۳۴
- استادوخ، ۱۳۱۵ ش، کارتن ۶۴، پرونده ۱۲
- الدر، جان. (۱۳۳۳ ش)، *تاریخ میسیون آمریکایی در ایران*، ترجمه سهیل آذری، تهران، نور جهان.
- امید، حسین. (۱۳۳۲ ش)، *تاریخ فرهنگ آذربایجان*، ج ۱، تبریز، چاپخانه فرهنگ.
- شاهمرادی، آمنه. (۱۳۹۷ ش)، آموزش و پرورش اقلیت‌های دینی از مشروطه تا پایان حکومت پهلوی اول، تهران، مورخان.
- شجیعی، زهرا. (۱۳۸۳ ش)، *نخیکان سیاسی ایران از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی*، ج ۱، تهران، سخن.
- علی‌بابایی، غلامرضا. (۱۳۷۵ ش)، *تاریخ سیاست خارجی ایران از شاهنشاهی هخامنشی تا به امروز*، تهران، درس.
- قاسمی پویا، اقبال. (۱۳۷۷ ش)، *مدارس جدید در دوره قاجاریه، بانیان و پیشروان*، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- کرونین، استفانی. (۱۳۹۳ ش)، *رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، جامی.
- مرکز اسناد ریاست‌جمهوری (۱۳۸۱ ش)، *اسنادی از مدارس ایرانی در خارج و مدارس خارجی در ایران (۱۳۰۱-۱۳۱۷ ش)*، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- مصوبات مجلس شورا، دوره اول، قانون اساسی معارف، ج ۱، مصوب ۱۲۹۰/۸/۹.
- مصوبات مجلس شورا، دوره سوم، قانون شورای عالی معارف، ج ۱، مصوب ۱۳۰۰/۱۲/۲۰.
- مصوبات مجلس شورا، دوره ششم، قانون اجازه تأسیس شعب شورای عالی معارف در مراکز مهمه ایالات و ولایات، ج ۱، مصوب ۱۳۰۶/۰۶/۱۴.
- ناطق، هما (۱۳۶۸ ش)، *ایران در راهیابی فرهنگی ۱۸۳۸-۱۸۴۸*، پاریس، خاوران.
- Alibabaei, G. 1375/1996 AD. *The History of Iran's Foreign Policy from the Achaemenid Empire to the Present*, Tehran: Dorsa. [In Persian].
- Cronin, S. 1393/2014 AD. *The Making of Modern Iran: State and Society Under Riza Shah 1921-1941*, translated into Persian by Morteza Saghebfar, Tehran: Jami. [In Persian].
- Davis, M. M. 2001. *Evangelizing the Orient: American Missionaries in Iran, 1890-1940*, Ph. D thesis, The Ohio State University.
- DeNovo, John A. 1968. *American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939*, Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Elder, J. 1333/1954 AD. *History of the Iran Mission*, translated into Persian by Soheil Azari, Tehran: Noor-e Jahan. [In Persian].
- Ghasemi Pooya, E. 1377/1998 AD. *New Schools in the Qajar Era: Founders and Pioneers*, Tehran: Academic Publication Center [In Persian].
- Nategh, H. 1368/1990 AD. *Iran in Cultural Advancement*, Paris: Khavaran [In Persian].
- Omid, H. 1332/1953 AD. *The History of Azerbaijan Culture*, Tabriz: Chapkhaneh Farhang. [In Persian].
- Presidential Publication Organization. 1381/2002 AD. *Selected Documents From Iranian Schools Abroad and Foreign Schools in Iran (1922-1938)*, Tehran: The Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Shahmoradi, Ameneh. 1397, 2018 AD. *The Education of Religious Minorities from the Constitutional Revolution to the End of Reza Shah's Reign*, Tehran: Movarrekhan. [In Persian].
- Shajii, Zahra (1383/2004 AD) *Political Elites of Iran from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution, Vol. 1*, Tehran: Sokhan [In Persian].
- US Department of State. 1953. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1936, Volume III, The Near East and Africa*, Washington: United States Government Printing Office.
- US Department of State. 1958. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1940, Volume III, The British Commonwealth, the Soviet Union, the Near East and Africa*, Washington: United States Government Printing Office.
- Zirinisky, Michael P. 1993. "A Panacea for the Ills of the Country: American Presbyterian Education in Inter-War Iran", *Iranian Studies*, Vol. 26, No. ½, pp. 119-137.
- Zirinsky, Michael P. 1993. "Render Therefore Unto Caesar the Things Which Are Caesar's: American Presbyterian Educators and Reza Shah", *Iranian Studies*, Vol. 26, No. ¾, pp. 337-356.

National Library and Documentation Organization of Iran, abbreviated as Sakma. [In Persian].

Sakma, Document 1: 240-014943. [In Persian].

Sakma, Document 2: 240-026032. [In Persian].

Sakma, Document 3: 310-037946. [In Persian].

Sakma, Document 4: 310-072635. [In Persian].

Sakma, Document 5: 240-037939. [In Persian].

Sakma, Document 6: 297-009997. [In Persian].

Sakma, Document 7: 297-016119. [In Persian].

Sakma, Document 8: 240-006229. [In Persian].

Sakma, Document 9: 297-039129. [In Persian].

Sakma, Document 10: 297-005359. [In Persian].

Sakma, Document 11: 297-000619. [In Persian].

Sakma, Document 12: 310-073176. [In Persian].

Sakma, Document 13: 297-023693. [In Persian].

Sakma, Document 14: 297-016079. [In Persian].

Sakma, Document 15: 310-051700. [In Persian].

Sakma, Document 16: 297-015979. [In Persian].

Sakma, Document 17: 297-015927. [In Persian].

Sakma, Document 18: 952974569 – 5997534. [In Persian].

Sakma, Document 19: 952974499 – 7574953. [In Persian].

Department of Documents and History of Diplomacy of the Ministry of Foreign Affairs, abbreviated as Estadukh. [In Persian].

Estadukh, 1305 SH, Box 9, File No. 11. [In Persian].

Estadukh, 1306 SH, Box 35, File No. 37. [In Persian].

Estadukh, 1309 SH, Box 36, File No. 63/27. [In Persian].

Estadukh, 1312 SH, Box 38, File No. 63. [In Persian].

Estadukh, 1315 SH, Box 25, File No. 34. [In Persian].

Estadukh, 1315 SH, Box 64, File No. 12. [In Persian].

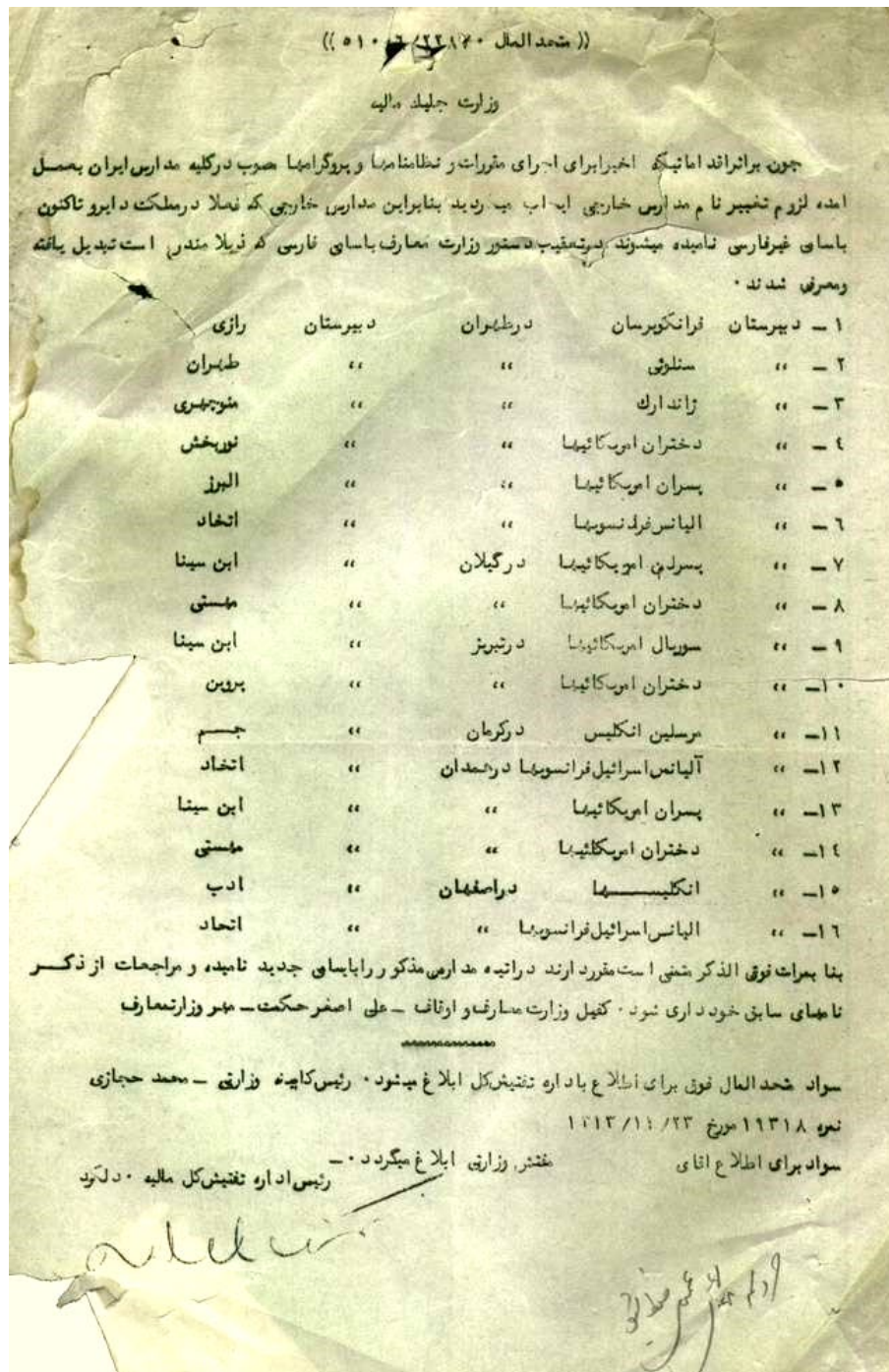
Resolutions of the Parliament, 1st term, The Constitution of Education, Vol. 1, Ratified on 1290/8/9. [In Persian].

Resolutions of the Parliament, 3rd term, The Law of the Supreme Council of Education, Vol. 1, Ratified on 1300/12/20. [In Persian].

Resolutions of the Parliament, 6th term, The Law on the Authorization to Establish Branches of the Supreme Council of Education in the Major Centers of the Provinces and Regions, Vol. 1, Ratified on 1306/6/14. [In Persian].

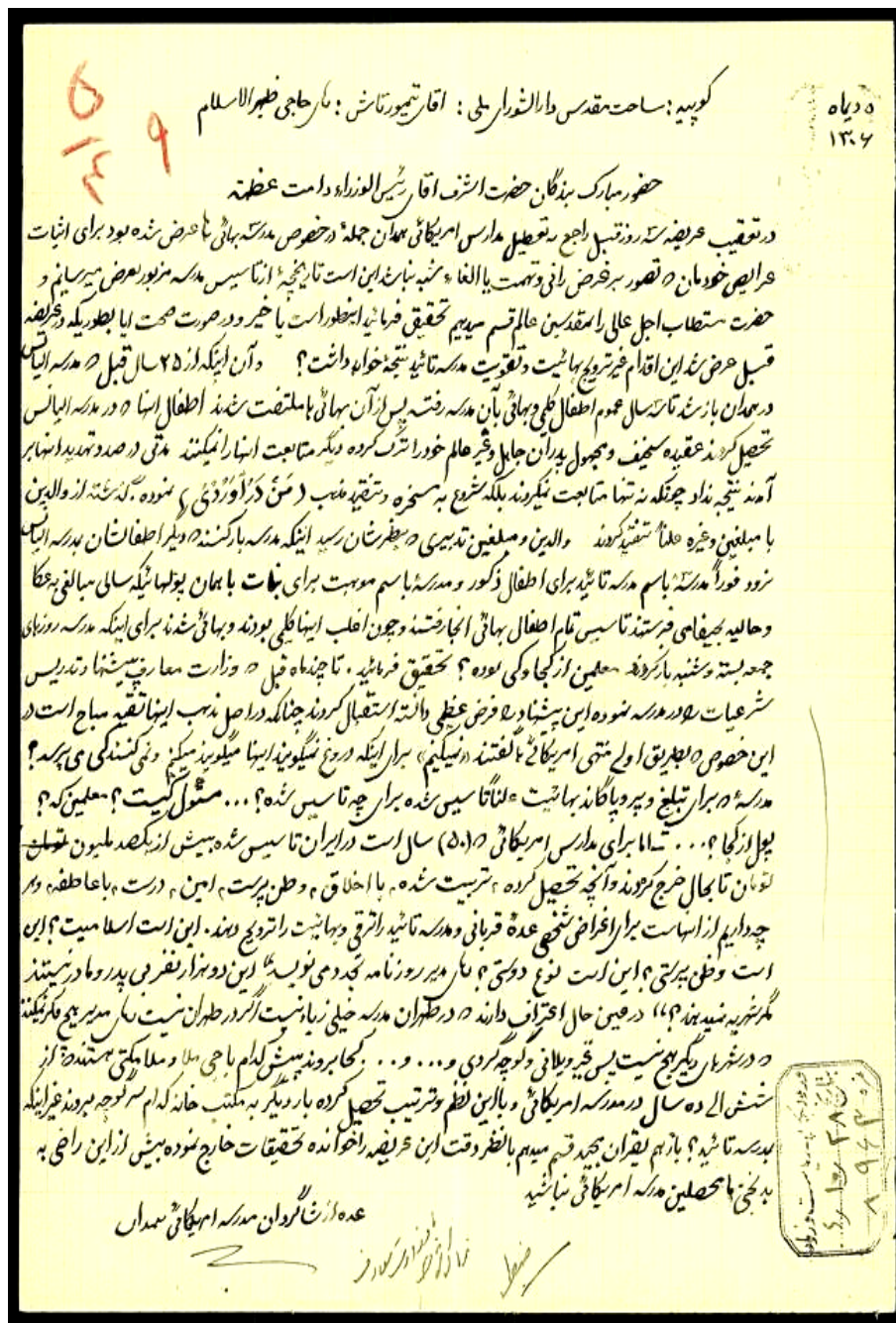
از نمونه‌های سند مالکیت مدارس آمریکایی در ایران: سند مالکیت مدرسه دخترانه آمریکایی تهران (ساکما، ۰۴۲۰۸۰-۲۳۰)

Examples of ownership documents for American schools in Iran: Ownership document for the American Girls' School in Tehran (SACMA, 042080-230).

بخشنامه تغییر نام مدارس خارجی در ایران (ساکما، ۰۳۷۹۳۹-۲۴۰۰)

Circular on changing the names of foreign schools in Iran (SACMA, 037939-240)

یکی از عریضه‌های شاگردان مدرسه آمریکایی همدان به تیمورتاش مورخ دی ۱۳۰۶ (ساکما، ۵۱۷۰۰-۳۱۰)

One of the petitions of the students of the American School of Hamedan to Timur Tash, dated January 1306 (Sakma, 051700-310)

لیست بنگاه‌های فرهنگی هیئت‌های مبلغ خارجی در ایران و بنگاه آنها					
ردیف	نام و نشانی بنگاه	محل	مالکین بنگاه	مساحت تقریبی	بها زمین و ساختمان به ریال
۱-	دیرستان پسرانه تهران	تهران	هیئت مرسلین فرانسه	۷۵۰۰	۳۰۰۰۰۰
۲-	دیرستان پسرانه رازی	تهران	هیئت مرسلین فرانسه	۱۰۰۰	۵۲۱۵۰
۳-	دیرستان دخترانه منوچهری	تهران	هیئت مرسلین فرانسه	۱۱۰۰۰	۸۹۵۵۰۰
۴-	دیرستان پسرانه مسوری	تهران	دولت مسوری	۲۱۳۴	۱۳۰۱۳۱۳۴
۵-	دیرستان پسرانه البقر	تهران	هیئت مرسلین امریکایی	۱۷۱۰۰۰	۷۴۲۵۰۰
۶-	دیرستان دخترانه لویختر	تهران	هیئت مرسلین امریکایی	۳۰۰۰۰	۷۶۶۴۵۰
۷-	بنگاه‌های شبیه دیرستان	تهران	هیئت مرسلین امریکایی	۴۳۰۰۰	۸۲۵۰۰۰
۸-	دیرستان ادب	اصفهان	هیئت مرسلین انگلیسی	۷۱۰۲۴	۱۶۱۳۱۸۱
۹-	دیرستان بهشت آیین	اصفهان	هیئت مرسلین انگلیسی	۲۴۴۵۰	۵۴۱۰۰۰
۱۰-	دیرستان اتحاد دختران	اصفهان	هیئت مرسلین فرانسه	۱۰۸۰۰	۳۳۲۰۰۰
۱۱-	بنگاه دختران کاتولیک	اصفهان	هیئت مرسلین فرانسه	۱۰۰۰	۲۵۰۰۰۰
۱۲-	دیرستان پسرانه	تهران	هیئت مرسلین امریکایی	۲۵۰۰۰	۱۱۴۱۰۰۰
۱۳-	دیرستان دخترانه	تهران	هیئت مرسلین امریکایی	۲۵۰۰۰	۱۲۳۷۵۰۰
۱۴-	بنگاه‌های شبیه دیرستان	تهران	هیئت مرسلین امریکایی	۸۰۰۰	۱۸۸۱۰۰
۱۵-	دیرستان پسرانه اینستا	اصفهان	هیئت مرسلین امریکایی	۱۸۰۰۰	۱۳۲۳۴۰
۱۶-	دیرستان دخترانه مبعوث	اصفهان	هیئت مرسلین امریکایی	۵۰۰۰	۱۳۵۰۰۰
۱۷-	بنگاه‌های شبیه دیرستان	اصفهان	هیئت مرسلین امریکایی	۲۶۰۰۰	۳۷۲۵۰۰
۱۸-	دیرستان دخترانه اتحاد پسران و دختران	اصفهان	هیئت مرسلین فرانسه	۱۱۴۳۱	۳۲۳۰۰۰
۱۹-	آموزشگاه پرستاری	رشت	هیئت مرسلین امریکایی	۱۲۷۰۰	۲۵۴۵۰۰
۲۰-	دیرستان دخترانه	رشت	هیئت مرسلین امریکایی	۳۰۰۰۰	۵۳۱۸۴۰
۲۱-	دیرستان جام جم	کرمان	هیئت مرسلین انگلیسی	۳۱۳۵۵	۲۵۰۰۰۰
۲۲-	دیرستان دخترانه	شیراز	هیئت مرسلین انگلیسی	۵۰۰۰	۲۶۰۰۰۰
۲۳-	دیرستان دخترانه آریه پیمان	بندر	هیئت مرسلین انگلیسی	۵۰۰۰	۱۱۰۰۰۰

لیست بنگاه‌های فرهنگی هیئت‌های مبلغ خارجی در ایران و بنگاه آنها (ساکما، ۳۷۹۴۶-۳۱۰)

List of cultural institutions of foreign missionary delegations in Iran and their prices (SACMA, 037946-310).